

ƏLİBƏY HÜSEYNZADƏNİN RƏSSAMLIQ FƏALİYYƏTİ

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli-demokratik və maarifçilik ideologiyasının əsasını qoyanlardan olan Əlibəy Hüseynzadə (1864-1940) həm də istedadlı rəssam olmuşdur. O, milli-etnoqrafik səciyyəli, realist Azərbaycan təsviri sənətinin yaradıcılarından biridir.

Ə.Hüseynzadənin gənclik və yetkinlik illərinin təsadüf etdiyi dövr – XIX əsrin sonu – XX ərin əvvəlləri Azərbaycan incəsənəti tarixində Avropa rəssamlığı ənənələrinə əsaslanan yeni tipli təsviri sənətin formalaşması dövrü idi. Gənc Əlibəyin rəssamlıq fəaliyyətinin inkişafı və cilalanması həmin dövrə təsadüf edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Əzim Əzimzadə, Abbas Hüseyni, Seyidəli Behzad, Qeysər Kaşiyeva, Bəhrüz Kəngərli, Xəlil Musayev, Nəcəf Rasim kimi milli məzmunlu rəsmlər çəkən rəssamlarımız var idi. Bu rəssamlar Bakıda, Tiflisdə və başqa yerlərdə fəaliyyət göstərirdi. Sənətə meylli olmasına baxmayaraq Ə.Hüseynzadə rəssamlarla əlaqə saxlamır, onlara o qədər də qaynayıb-qarışmır, ədəbi-ictimai görüşlərinin təsiri ilə daha çox siyasətçilər, milli ideoloqlar, həmçinin ədib, publisist və nəşirlərlə təmasda olurdu. Bununla belə yuxarıda adları çəkilən rəssamlarımızla bir cərgədə o da realist bədii məktəbin formalaşmasında öz tabloları ilə yaxından iştirak etmişdi.

Maraqlıdır ki, Ə.Hüseynzadə siyasi əqidəsi və əbədi görüşləri turançılıq, panosmanizm ideyalarını əks etdirdisə, onun erkən dövrə aid, sayca o qədər də çox olmayan rəsm əsərləri bunun tam əksinə olaraq sırf azərbaycanlı mühitini, azərbaycanlı zövq və təsəvvürlərini, milli-etnoqrafik cizgiləri əks etdirirdi. Bu baxımdan onun bədii üslubu və görüşləri ilə mollanəsrəddinçi rəssamlar arasında bir yaxınlıq duyulur. Əlibəyin tablolarında azərbaycanlı antropologiyası və etnoqrafizmi, məişəti, müxtəlif ev müxəlləfatı və avadanlığı nümunələri, geyim və bəzək elementləri, milli memarlıq detalları böyük dəqiqlik və sənətkarlıqla işlənilmişdir [2, s. 245].

Ə.Hüseynzadə dövrün bəzi başqa Azərbaycan rəssamları kimi, müəyyən bədii təhsilə malik olmuşdur. Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində

ilk azərbaycanlı rəssam qadın olan Qeysər Kaşiyeva Tiflisdə, Zərif sənətləri təşfiq cəmiyyətinin təşkil etdiyi kurslarda oxumuşdu. Eyni dövrdə cənublu soydaşımız, mollaənşəddinçi rəssam Seyidəli Behzad İtaliyada və Avropanın bəzi başqa ölkələrində təcrübə keçərək rəssamlıq sənətinə daha dərinlən yiyələnmişdi. Bəhrüz Kəngərli 1910-14-ci illərdə Tiflis Rəssamlıq məktəbində oxumuşdu. Nəcəf Rasim hələ sovetləşmədən öncə Rəssamlıq Akademiyasına daxil olmaq üçün bir neçə dəfə Peterburqa yollanmışdı. Əlibəysə onlardan təxminən 20-25 il əvvəl – 1888-89-cu illərdə Peterburqda, İmperator Rəssamlıq Akademiyasının nəzdində fəaliyyət göstərən axşam kurslarında iştirak etmişdi. Bu baxımdan onu müəyyən akademik bədii təhsilə malik ilk azərbaycanlı rəssam kimi də qəbul etmək olar. Bundan əvvəl isə o, 10 il müddətində – 1875-1885-ci illərdə Tiflisdəki gimnaziya da tam orta təhsil almışdı və orada da rəsm dərsi keçmişdi. Lakin gimnaziya təhsilini başa vurub Peterburqa yollanan 21 yaşlı gənc Rəssamlıq akademiyasına yox, Peterburq Universitetinin Fizika-Riyaziyyat fakültəsinə daxil olur və dörd il orada oxuyur. IV kursda ikən radikal tələbə hərəkətində aktiv iştirakına görə təhsilini yarımçıq buraxmağa məcbur olur və oxumaq üçün başqa şəhərə yollanır.

Rəssamlığa uşaqlıq illərindən həvəs göstərsə də, Əlibəy təbiətən rəssam deyildi. Rəssamlığa həqiqi bağlılıq onda çox sonralar yarandı. Əlibəyi daha çox ictimai-siyasi hadisələr, bu hadisələrdən qaynaqlanan milli-demokratik məfkurə, əqidə savaşı, həmçinin ədəbi-publisistik mühit maraqlandırdı ki, bu da sakit rəssam həyatı, rəssam dünyagörüşü ilə uyuşmurdu. Ona görə də Əlibəy həyatının gənclik və orta dövrlərində rəssamlıq sənətini ardıcıl davam etdirməyib. Rəssamın respublikada olan üç rəsinin hər biri bir neçə illik zaman intervalı ilə işlənmişdir.

Ə.Hüseynzadənin rəssamlığı bədii cərəyan etibarilə realist, məzmun etibarilə milli-etnoqrafik səciyyə daşımışdır. Onun tabloları növ baxımından əsasən mənzərə və portret janrlarına ayrılır. Rəssamın bəzi əsərləri üçün lirik əhvali-ruhiyyə, kompozisiyanın detallaşdırılması, plener üslubu, tematik mahiyyət xarakterikdir. Bundan başqa onun natürlər, məişət və batal işləri də məlumdur.

Rəssamın respublikamızda saxlanılan üç tablosu onun həm də elmə və ictimaiyyətə bəlli olan ən məşhur əsərlərindəndir. Əlibəyin Türkiyədə bundan xeyli artıq rəsmi var. Lakin onlar daha çox şəxsi kolleksiyalarda saxlanıldığından haqlarında məlumat azdır.

Əlibəyin ölkəmizdəki üç məşhur əsəri “Şeyxülislamın portreti” (1888), “Bibiheybət məscidinin görünüşü” (1906/07) və “Azərbaycanlı ailəsi” (1910) rəsmləridir. Birinci iki əsər Milli İncəsənət muzeyində, üçüncüsü isə Əlibəylə

qohumluğu olan Səttar Bəhlulzadənin bacısı oğlunun ailə kolleksiyasında saxlanılır.

“Şeyxülislamın portreti” əsəri Azərbaycan təsviri sənətində ilk yağlı boya işi kimi dəyərləndirilir. Doğrudur, İran Azərbaycanında bəzi rəssamlar bundan əvvəl də yağlı boya ilə işləmişlər. Lakin milli məzmun, peşəkar dəst-xətt, kamil ideya-bədii və emosional əhvali-ruhiyyə baxımından bu portreti həqiqətən təsviri sənətimizdə bir başlanğıc hesab etmək olar.

Geniş yayılmış fikrə görə bu portretə rəssamın ana babası, uzun müddət Qafqazın şeyxülislamı olmuş axund Əhməd Səlyani (1812-1884) təsvir olunmuşdur. Tünd-qəhvəyi fonda profildən işlənmiş surətin ifadəli baxışı, üzündəki müdriklik nişanələri, sakit, təmkinli əhvali-ruhiyyə rəssamın kifayət qədər hazırlıqlı olmasından, insan psixologiyasının dərin qatlarına sirayət etmək və bunu tabloda dolğun əks etdirmək məharətinə yiyələnməsindən xəbər verir. Güman edildiyi kimi, bu portreti Əlibəy artıq babasının ölümündən sonra, təxminən 1888-ci ildə Tiflisdə çəkib. 1903-cü ildə o, portreti Bakıya gətirərək qardaşı İsmayıl bəyə verib. Daha sonra şəkil görkəmli tarixçi və dilçi alim, eyni zamanda rəssam olan Sara Aşurbəylinin şəxsi arxivinə düşür. Alim onu böyük məmnuniyyətlə muzeyə bağışlayır. Bu portretin surəti Ə. Hüseynzadənin Salyanda yaradılmış xatirə muzeyində saxlanılır.

Əlibəyin ən populyar əsəri olan “Bibiheybət məscidinin görünüşü” mənzərəsi də yağlı boya ilə işlənmişdir [4]. Bu əsəri məşhur edən rəvayəti çoxları eşidib. Belə ki, maddi çətinliyə düşən Əlibəy şəkli satılmaq üçün Orucov qardaşlarının Nikolayevski (indiki İstiqlaliyyət) küçəsindəki salonuna qoyubmuş. Bakıdakı ingilis konsulu Mak Donnel şəkli alıb Londona aparmaq niyyətinə düşür. Bundan xəbər tutan Hacı Zeynalabdin Tağıyev adamlarını yanına çağırır deyir: “Görünür Əlibəyin pulu qurtarıb, şəkillərini satmaq istəyir. Öz məscidimizin şəkli özümüzdə qalmalıdır. Götürün bu pulu, gedin şəkli alın, bura gətirin”. Hacı şəklə Əlibəyin istədiyindən də artıq – 500 manat verir. O dövr üçün bu çox böyük məbləğ idi. Bundan bir neçə il sonra hacının evi milliləşdirilərək orada Azərbaycan Dövlət muzeyi yaradıldıqda şəkil də fonda qaldı. Sonralar dövlət muzeyi Tarix muzeyinə çevrildi, əvvəlcə onun incəsənət bölməsi, daha sonra ayrıca İncəsənət muzeyi yaradıldı və şəkil indi də orada qalmaqdadır. Qeyd edək ki, həmin əsərin üzə çıxarılmasında əməkdar müəllim Əsgər Quliyevin böyük xidmətləri olmuşdur.

“Bibiheybət məscidinin görünüşü” Azərbaycan təsviri sənətində ilk realist mənzərə tablolarındandır. Rəssam məscidi və onun ətrafındakı tikililəri

dəqiqliklə işləmiş, hətta hər bir daşı ayrı-ayrılıqda əks etdirmişdir. Maraqlıdır ki, məscidin arxa planında verilmiş, ucu şiş qayalı Şubanı-Xocasən dağ masivi indi də şəkildəki formasını eyni ilə saxlayır.

Əlibəyin qara karandaşla işlədiyi üçüncü rəsmi “Azərbaycanlı ailəsi” adlanır. Bu qrafik rəsmi o, 1910-cu ildə Salyanda olarkən naturadan işləyib. Rəsmdə qoca qarı və kiçik qız təsvir olunmuşdur. Bunlar Əlibəyin ana nənəsinin xalası qızı, 75 yaşlı Nisə nənə və qardaşı İsmayıl bəyin 11 yaşlı qızı Böyükxanımdır. Milli-etnoqrafik səpgidə işlənmiş bu qrafik lövhə surətlərin canlı, kompozisiya detallarının təbii, həyati təsir bağışlaması ilə yadda qalır. Bəzi mənbələrdə bu rəsmi sonralar yağlı boya ilə işlənmiş variantı olduğu söylənilir.

Əlibəyin rəssamlıq fəaliyyətindən danışarkən maraq doğuran və diqqətdən kənarda qalmış bir faktı da vurğulamaq lazımdır. O, 1908-ci ildə ilk milli operamız olan “Leyli və Məcnun”un bədii tərtibatını vermişdir. Bu həmin o tamaşa idi ki, orada Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev dirijorluq etmiş, çayçı şagirdi Fərəc bığının üstünə örtük yapışdırıb Leyli rolunda səhnəyə çıxmışdı. Tamaşanın dekorasiyalarını və geyim eskizlərini Əlibəy hazırlamışdı. Təəssüf ki, onun quruluş verdiyi ilk “Leyli və Məcnun” operasının bədii tərtibatı haqqında dürüst məlumatımız azdır. Lakin onun bir rəssam kimi tematik mövzulu realist dəst-xəttə malik olması bəllidir. Bunu əldə rəhbər tutaraq tərtibatın real həyat səhnələrinə, məişət görüntülərinə, milli-etnoqrafik səciyyəli dekorativ elementlərə istinad etdiyini söyləyə bilərik.

Əlibəyin rəssamlıq fəaliyyəti zamanəsinin bir sıra tanınmış dövlət xadimlərinin, siyasətçilərin, hətta hakimiyyətin ən yüksək pillələrində dayanmış şəxslərin diqqətini cəlb etmişdi. O, hələ gənclik illərində yağlı boya ilə işlədiyi “Plevna qəhrəmanı Osman paşa” adlı portret işini İran şahı Müzəffərdin şah Bakıda qonaq olarkən ona hədiyyə etmişdi. Bu, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vasitəçiliyi ilə baş tutmuşdu.

Əlibəy akvarellə işlədiyi “Fəssaliyada türk əsgərləri” adlı bir əsərini isə sultan Əbdülhəmidə bağışlamışdı. Bu iki rəsm əsəri sübut edir ki, Ə.Hüseynzadə portret, mənzərə, tematik və natürrəm janrları ilə yanaşı, həm də batal janrda işləmişdir. Onun bu əsərlərinin ruhuna hərbi-vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq ruhu hakim idi. Bəzi mənbələrdə onun bir çox akvarellərinin küncündə ərəb əlifbası ilə “Səlyani” imzasının olduğu göstərilir.

Bir rəssam kimi Ə.Hüseynzadə İstanbulda yaşadığı illərdə daha məhsuldar işləmişdir. Əgər Azərbaycanda onun cəmi üç əsəri məlumdursa, Türkiyədə

Əlibəyin onlarla rəsm əsərinin olduğu söylənilir ki, bunların da əksəriyyətini o, yağlı boya ilə işləmişdir. Ancaq təəssüf ki, rəssamın Türkiyədəki işlərinin çoxunun ünvanı bu gün bizə bəlli deyil. Əlibəy əsərlərinin qeydinə o qədər də qalmır, adəti üzrə onları dostlarına, yaxınlarına hədiyyə edirdi. Bu əsərlərin yalnız bir hissəsi bizə məlumdur.

Əlibəyin Türkiyədə yaratdığı tablolarından ən məşhurları “Atatürkün portreti”, “Şeyx Şamilin portreti”, “Oğlumun portreti”, “Oynayan uşaqlar” və bəzi başqalarıdır. Adı çəkilən rəsmlərin hamısı Əlibəyin kiçik qızı Feyzavər Alpsarın şəxsi kolleksiyasında saxlanılır.

“Atatürkün portreti” əsəri onun Türkiyədə işlədiyi əsas portret işlərindən-dir. 1923-cü ildə Atatürk zövcəsi Lətifə xanımla Əhməd bəy Ağaoğlunun evini ziyarət edir. Tədbirə dəvətililər cərgəsində Əlibəy də var idi. Əlibəy elə orada-cə Atatürkün və xanımının portretlərini eskiz formasında işləyir. Tezliklə bu eskizlər əsasında o, Mustafa Kamal Atatürkün mükəmməl portretini yaradır.

Ə.Hüseynzadənin “Oğlumun portreti” tablosu lirik-romantik mənə çaları-na malikdir. Kompozisiyanın ön hissəsində təsvir olunmuş 8-10 yaşlı uşağın tamaşaçılara deyil, bir qədər kənara yönəlmiş sakit baxışlarında dərin düşüncə, müşahidə qabiliyyəti, eyni zamanda sirli bir təbəssüm duyulur. Arxada-kı pəncərədən görünən yaşıllıq, evlər rəssamın dəst-xəttinə xas olan realist səpkidə, həm də detallaşdırılmış formada işlənmişdir.

Özünün ictimai-siyasi həyatda aktiv fəaliyyət göstərməsi və məfkurə mübarizəsi aparmasına baxmayaraq Ə.Hüseynzadə bir rəssam kimi sənətin ictimai məzmununu inkar edirdi. Onun sənət fəlsəfəsi “sənət həyat üçün” deyil, “sənət sənət üçündür” ideyasını əks etdirirdi. O, sənətin ideya-bədii mündəricəsində cəmiyyətin daxili ziddiyyətlərindən doğan tənqidi realizm, neoromantizm kimi mütərəqqi ruhlu, mübariz əhvali-ruhiyyəli təmayülləri rədd edir, sənətin yalnız bədii zövq və maarifçi-tərbiyəvi əhəmiyyətinin olduğunu təsdiq edirdi.

Söyləndiyi kimi, Əlibəy Türkiyədə yaşayarkən, xüsusilə ömrünün payız çağında hisslərini məhz fırçanın dili ilə ifadə etməyə daxilən ehtiyac duyurdu. Cavanlıq dövrünün əqidəyə söykənən mübariz əhvali-ruhiyyəsi ötüb keçdikdən sonra Əlibəy rəssamlıqla daha artıq məşğul olurdu. Vaxtilə uğrunda mübarizə apardığı ideyaların həm kamalçı Türkiyəsində, həm də Sovet Azərbaycanında iflasa uğradığını görünə, yaşadıcı cəmiyyətdə özünə, düşüncələrinə etinasızlıq duyduqca o, hisslərini məşğul edən rəssamlığa daha artıq bağlanırdı.

Maraqlıdır ki, Ə.Hüseynzadənin üç övladından ikisi rəssam olub. Oğlu Səlim Turan (1915-1994) İstanbul Gözəl Sənətlər Akademiyasını bitirmiş, 1947-ci ildən etibarən Parisdə yaşamış, orada sənətini təkmilləşdirmişdi. Səlim Turan ilk türk kubizm rəssamı kimi incəsənət tarixinə düşmüşdür. O, yağlı boya əsərləri, akvarellər işləmiş, qarışıq texnikaya müraciət etmiş, monumental boyakarlıq nümunələri yaratmış, kiçik həcmli heykəltəraşlıqla məşğul olmuşdur. Ölümündən üç il əvvəl, 1991-ci ildə Səlim Turan nüfuzlu Sorbonna Universitetinin professoru seçilmişdi. Əlibəyin keçən il vəfat etmiş kiçik qızı Feyzavər Alpsar spesifik rəssamlığa meyl etmiş, qaval üzərində ənənəvi xalq sənəti üslubunda, mövzusu folklordan alınan rəngarəng təsvirlər işləmişdir.

Azərbaycan sənətsüinaslığında Ə.Hüseynzadənin və onun rəssam övladlarının bədii irsi hələlik əhatəli şəkildə elmi-tədqiqat obyektinə çevrilməyib. Onillər boyu Ə.Hüseynzadənin adı heç zaman Azərbaycan incəsənəti tarixində hallanmayıb və gənc mütəxəssislər belə bir rəssamın varlığından xəbərsiz olublar. Yalnız 1989-cı ildə İncəsənət muzeyində xaricdə yaşayan rəssamlarımızın rəsmlərindən ibarət “Əzizim Vətən yaxşı...” adlı sərgidə onun da əsərləri nümayiş etdirildi. Son illərdə akademik Rasim Əfəndiyevin müəllifliyi və ümumi redaktəsi ilə nəşr edilmiş Azərbaycan incəsənəti kitablarında Ə.Hüseynzadənin rəssamlığı haqqında kiçik məlumatlar verilmişdir. 2001-ci il nəşrində rəssam haqqında yazılı materiallar yer almasa da, burada onun bir əsərinin şəkli verilib [1].

Professor T.Əfəndiyevin 2012-ci ildə nəşr edilmiş “Mədəniyyətdə tarixilik və müasirlik” monoqrafiyasında Əlibəyin rəssamlıq irsi daha əhatəli şəkildə araşdırılır. Burada rəssamın bədii üslubu da qismən təhlil olunur. Professor yazır: “Belə bir faktı da vurğulamaq yerinə düşər ki, Nəcəf Rasimlə yanaşı, Əlibəy Hüseynzadə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dəzgah rəngkarlığında təkcə akvarel və tempera ilə yox, həm də yağlı boya ilə işləyən ilk rəssamlardan biridir. Onun bəzi tabloları məhz yağlı boya ilə işlənmişdir ki, bu da rəssamın peşəkar təsviri sənətə olan ciddi münasibətindən irəli gəlirdi” [2, s. 246].

Ə.Hüseynzadənin rəssamlığı haqqında dövrü mətbuatda müəyyən materiallara rast gəlirik. Bu işdə əməkdar incəsənət xadimi Ziyadxan Əliyevin xüsusi xidmətləri var. O, vaxtilə İncəsənət muzeyində işləyərkən fondada Əlibəyin azsaylı bədii irsinə diqqət yetirmiş, onları öyrənmiş, təhlil etmişdir.

Ə.Hüseynzadə həyatı boyu yağlı və sulu boya ilə, həmçinin karandaş və digər qrafik texnikalarda bir çox əsərlər yaratmışdır. Lakin onun istənilən texnikadan qat-qat yüksəkdə duran, itib-batmaq qorxusu olmayan, ze-

hinlərə ədəbi olaraq çəkilmiş bir rəsmi də var. Bu elə rəsmdir ki, Əlibəyin ziddiyyətlərlə dolu çoxcəhətli fəaliyyətini vahid müstəvidə həmişəlik olaraq birləşdirmiş, təzadları aradan qaldırmış, məfkurəni rənglərlə ifadə etmişdir. Bu möhtəşəm üçrəngli rəsm əsəri Azərbaycan bayrağıdır. Göy – söy-kökə bağlılıq, qırmızı – müasirlik, tərəqqi və yaşıl – inanclara, adət-ənənəyə sadıqlıq Ə.Hüseynzadənin bizlərə miras qoyduğu daimyaşar əsəridir.

Açar sözlər: Əlibəy Hüseynzadə, Azərbaycan təsviri sənəti, akvarel, tempera, yağlı boya.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndi R.S. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, Çapaşloğlu, 2001, 247 s. şəkillərsiz.
2. Əfəndiyev T.İ. Mədəniyyətdə tarixilik və müasirlik. Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2011, 391 s.
3. Əhmədova A.T. Azərbaycan muzeylərində ekspozisiya təşkil edilməsinin estetik prinsipləri. sənətsün. namizəd diss... avtoreferatı. Bakı, “Steyk” nəşriyyatı, 2002, 28 s.
4. Kərimov K.C., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ., Həbibov N.D. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, “İşıq”, 1992, 334 s.

Хазар Зейналов (Азербайджан)

Алибек Гусейнзаде как художник

В статье подчеркивается, что будучи известным общественно-политическим деятелем и национальным идеологом, Алибек Гусейнзаде внес свою лепту и в становление реалистического азербайджанского изобразительного искусства. Работы художника, тематически связанные с образом жизни и бытом азербайджанцев, отличаются простотой, своеобразным реалистическим содержанием, ярким национальным колоритом. Две работы художника хранятся в Азербайджанском Национальном Музее Искусств. Большая часть композиций, созданных им, находятся в частных коллекциях, музеях и фондах Турции.

Ключевые слова: Алибек Гусейнзаде, изобразительное искусство Азербайджана, акварель, темпера, масляная краска.

Khazar Zeynalov (Azerbaijan)**Alibay Huseynzade as an artist**

In the article there is accentuated that as a famous public-political figure and national ideologist Alibay Huseynzade has made his contribution to the formation of Azerbaijan fine arts. The artist's works thematically connected with the mode and way of life of azerbaijanians are distinguished with simplicity, original realistic content, bright national colour. Two works of the artist are kept in Azerbaijan National Museum of Arts. Majority of compositions created by him are in private collections, museums and funds of Turkey.

Key words: Alibay Huseynzade, fine arts of Azerbaijan, water-colour, tempera, oil-paint.